પ્રવચન નં. ૨૮ ગાથા–૩૧ થી ૩૨ સોમવાર, વૈશાખ વદ ૧૨, તા. ૦૫-૦૬-૧૯૬૭

'પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય' પુરુષ નામ આત્માનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ, એના પ્રયોજનની સિદ્ધિ. ચૈતન્ય સ્વરૂપ એવો આત્મા એના પ્રયોજનની સિદ્ધિ, એના ઉપાયની વાત આમાં છે. ચૈતન્ય સ્વરૂપ ભગવાન આત્મા પોતાનો અર્થ નામ પ્રયોજન. શું પ્રયોજન છે? શુદ્ધતા, પરિપૂર્ણ આનંદ પ્રગટવો એ. એના ઉપાયની વાત આમાં છે. પહેલી વાત સમ્યગ્દર્શનની થઈ ગઈ.

www.vitragvani.com

જુઓ! **'આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિ વિરચિત પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય જેનું બીજું નામ પ્રવચરહસ્ય કોષ છે...'** પ્રવચનરહસ્ય કોષ, પ્રવચનના મર્મને ખોલનારો એક ભંડાર છે. **'તેમાં સમ્યગ્દર્શન વર્ણન નામે પ્રથમ અધિકાર.'** છે, લ્યો! સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા. પહેલું સમ્યગ્દર્શન આરાધવું. એણે પહેલું સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું. એ ચૈતન્યના પ્રયોજનની સિદ્ધિનો પહેલો ખરો એ ઉપાય છે. કહો! સમજાણું? હવે સમ્યગ્જ્ઞાન. સમ્યગ્દર્શન પછી એટલે સમ્યગ્જ્ઞાનનું સેવન કરવું. એમ અહીંયા અધિકાર છે.

इत्याश्रितसम्यक्त्वैः सम्यग्ज्ञानं निरूप्य यत्नेन।
आम्नाययुक्तियोगैः समुपास्यं नित्यमात्महितैः।।३१।।
पृथगाराधनमिष्टं दर्शनसहभाविनोऽपि बोधस्य।
लक्षणभेदेन यतो नानात्वं संभवत्यनयोः।।३२।।

એનો અર્થ. એનો અન્વયાર્થ છે ને? **'એ રીતે જેમણે સમ્યકત્વનો આશ્રય લીધો છે...'** એટલે અંગીકાર કર્યું છે. જેણે સમ્યગ્દર્શનનો આશ્રય લીધો છે એટલે કે જેણે સમ્યગ્દર્શન સ્વભાવને આશ્રયે પ્રગટ, અંગીકાર કર્યું છે. કહો! સમજાણું? ચૈતન્ય સ્વરૂપ એવો આત્મા, એને આશ્રયે જેણે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન અંગીકાર કર્યું છે. ચૈતન્યની પુરુષાર્થની સિદ્ધિનો ઉપાય પહેલો આ છે. સમજાણું કાંઈ? પહેલા સમ્યગ્દર્શનનું આરાધન પછી બીજા સમ્યગ્જ્ઞાનની વાત છે. સમ્યગ્દર્શન વિના સમ્યગ્જ્ઞાન હોય નહિ અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું આરાધન સમ્યગ્દર્શન વિના હોઈ શકે નહિ.

મુમુક્ષુ :– સમ્યગ્દર્શન શાસ્ત્રના અભ્યાસીને તો ખરું ને.

ઉત્તર :– શાસ્ત્રના અભ્યાસને પણ, તત્ત્વના નિર્ણય કરનારને થાય છે. શાસ્ત્ર આવે ભલે પણ એ એકલો શાસ્ત્ર તરફ જોવે છે એમ નહિ. શાસ્ત્રે જે કહ્યું છે કે, આત્મા અનંત ગુણનો પિંડ પ્રભુ (છે). એમાં એમ કહ્યું છે, બાર અંગમાં એમ કહ્યું છે. તારા સ્વસન્મુખની દૃષ્ટિ કર, એનો નિર્ણય કર (કે) આ વસ્તુ છે, એનું આરાધન, એનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. કહો! શાસ્ત્રમાં પણ એમ કહ્યું છે. બારમાં ન આવ્યું? આત્માની અનુભૂતિ (કરવી).

આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, જે આખું બ્રહ્માંડ, ચૌદ બ્રહ્માંડમાં સાર તત્ત્વ તારું છે એમ કહે છે અહીં તો. એવો ભગવાન આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપનો ભંડાર, એનું સ્વસન્મુખ થઈ, દર્શનશુદ્ધિ કરવી, સમ્યક્ આરાધન કરવું એ જ પહેલો ઉપાય છે. શાસ્ત્ર ભણીને પણ આ જો ન કર્યું તો એણે કાંઈ કર્યું નથી. શાસ્ત્ર ભણવાનું ફળ એટલે શાસ્ત્ર તો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે એમ કહે છે. સમજાણું? જ્ઞાનસ્વરૂપ એવો ભગવાન આત્મા એકલો જાણક... જાણક... જાણક... જાણક... જાણક... જાણક... એવા સ્વરૂપની સ્વસન્મુખ થઈને, પુણ્ય-પાપના વિકલ્પથી વિમુખ થઈને, સ્વસન્મુખ થઈને અંતર પ્રતીતિ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન કરીને કરવી એનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે.

www.vitragvani.com

અહીં સમ્યગ્દર્શનની પ્રધાનતા છે. કારણ કે, સમ્યગ્દર્શન પછી જ્ઞાનનું આરાધન કરવું છે ને એટલે સમ્યગ્દર્શન કારણ, જ્ઞાન કાર્ય કહેશે. ૧૭માં એમ કહ્યું કે, પહેલું સમ્યગ્જ્ઞાન અનુભવ થાય તો આ પ્રતીત થાય. જેને જાણ્યું નથી એની પ્રતીત શું? ચૈતન્ય સ્વરૂપ કેવું છે એમ જાણ્યું નથી એની પ્રતીત શું? એ અપેક્ષાએ ત્યાં અનુભૂતિમાં થયેલી પ્રતીતિને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. અહીં તો દર્શન પછી જ્ઞાનનું સેવન કરવું છે ને એથી અહીં સમ્યગ્દર્શન કારણ અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય એક સમયે ઉત્પન્ન (થયા) હોવા છતાં બે ને આ રીતે કારણ કાર્ય ઘટે છે. કહો! સમજાણું કાંઈ? જુઓ!

'જેમણે સમ્યકત્વનો આશ્રય લીધો છે...' એટલે અંગીકાર કર્યું છે. નીચે અર્થ કરશે. આશ્રયનો અર્થ. એનો અર્થ આ અંગીકાર્ય કર્યું છે, એમ. આશ્રય એટલે સમકિતનો આશ્રય લીધો છે. સમકિતનો આશ્રય લીધો છે એવો શબ્દ છે અહીં તો શાસ્ત્રમાં. એનો અર્થ શું? સમકિતનો આશ્રય એટલે પર્યાયનો આશ્રય? એમ. એટલે એનો અર્થ કરવો પડ્યો કે સમકિતનો આશ્રય એટલે સમકિત જેણે અંગીકાર કર્યું છે, એમ. સમજાણું કાંઈ? પદ્યમાં તો જે શબ્દો લાગુ પડતા હોય એ આવે પણ એનો ભાવ હોય એને સમજવો જોઈએ ને? જેમણે સમકિતનો આશ્રય લીધો છે એટલે કે જેણે આત્મા પરમાનંદ મૂર્તિ, એને સમ્યગ્દર્શન જેણે એ દ્વારા અંગીકાર કર્યું છે. આત્માના સ્વભાવ આશ્રયે જેણે સમ્યગ્દર્શન અંગીકાર કર્યું છે. એનો અર્થ ઇ કે જેણે સમકિતનો આશ્રય લીધો છે.

મુમુક્ષુ :– પહેલી ધર્મની ક્રિયામાં પહેલો પાયો શું ?

ઉત્તર :– પહેલો પાયો આ. ધર્મની સમ્યગ્દર્શન પર્યાય એ પહેલી ક્રિયા. કહો!

'આત્માના હિતકારી પુરુષોએ...' જુઓ! જેમણે આત્મા પવિત્ર ભગવાન, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની સન્મુખતા પણ છોડી, નવ તત્ત્વના ભેદના વિકલ્પની ભેદ દૃષ્ટિ છોડી, અંતર્મુખ સ્વભાવ પૂર્ણ આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ ઘન (છે) એનો આશ્રય લઈ અને સમકિત જેણે અંગીકાર એટલે પ્રગટ કર્યું છે, એમ ભાષા છે. જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું છે એનો અર્થ કે સમકિતનો આશ્રય લીધો છે. એનો અર્થ કે સમકિત એણે અંગીકાર કર્યું છે. સમજાણું કાંઈ? ત્યાંથી માર્ગની શરૂઆત થાય છે. ધર્મની મૂળ ભૂમિકા ત્યાંથી શરૂ થાય છે.

વસ્તુ શુદ્ધ અનંત ગુણનો પિંડ એકરૂપ આત્મા, સર્વજ્ઞ પરમાત્મા વીતરાગ કેવળજ્ઞાનીએ કહ્યો એ, પરમેશ્વર વીતરાગ દેવ કેવળજ્ઞાનીએ કહ્યો તેવો આત્મા અને એણે જાણ્યો ને જોયો તેવો આત્મા, એવા અંતર આત્મામાં એનો વિકલ્પ દ્વારા નિર્ણય કરી દ્વારા જાણપણું કરી પછી સ્વભાવનો આશ્રય કરી અને જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું છે એટલે કે અંગીકાર કર્યું છે એટલે કે એનો આશ્રય લીધો છે, એમ કીધું છે. સમજાણું કાંઈ? એવા **'આત્માના હિતકારી પુરુષોએ...'** જુઓ! એ આત્માના હિતકારી છે.

'પુરુષોએ સર્વદા...' **'નિત્યં'** નામ સર્વદા **'આમ્નાયયુક્તિયોગૈઃ'** **'જિનાગમની પરંપરા...'**

www.vitragvani.com

પરમેશ્વર કેવળજ્ઞાની ભગવાન, પરમેશ્વર વીતરાગની આજ્ઞા, આમ્નાય પ્રમાણે જે પરંપરા વીતરાગમાર્ગની શાસ્ત્રની ચાલતી હોય... સમજાય છે? એને વિચારીને. કહો! સમજાણું આમાં? સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર કેવળજ્ઞાની દેવ એમણે કહેલા શાસ્ત્રો, એની જે પરંપરા ચાલી છે એને અનુસરીને, વિચારીને, એક વાત. જિનાગમની પરંપરા, આમ્નાય કરી, આમ્નાય. હવે યુક્તિ, આમ્નાય યોગે અને યુક્તિ યોગે એમ. યુક્તિ એટલે પ્રમાણ ને અનુયોગ એને યુક્તિ કહે છે. યુક્તિ આવે છે ને ક્યાંક? ક્યાં? 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક'માં નહિ? અન્વેષણ કાળે. પહેલા યુક્તિ માર્ગે સિદ્ધ કરવું પછી અન્વેષણ કાળે છોડી દેવું. 'રહસ્યપૂર્ણ ચિઠ્ઠી'. ત્યાં પણ યુક્તિ શબ્દ છે, એ જ અહીંયા છે.

બે વાત લીધી. જેણે સ્વભાવને અવલંબે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું છે એવા **'આત્માના હિતકારી પુરુષોએ...'** એમ છે. નિત્ય હંમેશા **'જિનાગમની પરંપરા...'** વીતરાગ પરમેશ્વરે કહેલા શાસ્ત્રો તેની પરંપરાના યોગવડે અને **'યુક્તિ અર્થાત્ પ્રમાણ નયના અનુયોગવડે...'** પાછા પ્રમાણ અને નય. આખો પદાર્થ શું છે ને એક એક ધર્મ એનો સામાન્ય વિશેષ શું છે એવા પ્રમાણ અને નય વડે. કહો! સમજાણું? છે એ 'ટોડરમલ્લ'માં નથી? આવે છે ને? આ 'ટોડરમલ્લ' ઘરના શબ્દ તો એક્કે વાપરતા નથી. જે પરંપરા હોય ને એ વાપરે છે, જુઓ!

'तच्चाणेसणकाले समयं बुज्झेहि जुत्तिमग्गेण' એમ શબ્દ છે, જુઓ! **'તત્ત્વના અવલોકન (અન્વેષણ) સમયે શુદ્ધાત્માને યુક્તિ અર્થાત્ નય પ્રમાણવડે પહેલા જાણે, પછી આરાધન સમય જે અનુભવકાળ છે તેમાં નય-પ્રમાણ છે નહિ, કારણ કે પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે.'** **'जुत्तिमग्गेण'** શબ્દ છે, જુઓ! સમજાણું? જુઓ! સમ્યગ્દૃષ્ટિએ આનું આરાધન કરવું એમ કહે છે. સમજાણું?

પરમેશ્વર વીતરાગના શાંત રસથી નીકળેલા આગમો, જેમાં એકલો વીતરાગભાવ તરતો હોય, વીતરાગભાવ જ જેમાં નીતરતો હોય એવી પરંપરાના આગમના યોગ વડે, પ્રયત્ન વડે **'પ્રયત્નપૂર્વક સમ્યગ્જ્ઞાનનું સારી રીતે સેવન કરવું યોગ્ય છે.'** કહો! સમજાણું કાંઈ? બીજામાં વળી એમ આવ્યું, આત્માની રુચિ થઈ... બાર અંગમાં એમ કહ્યું કે, ભાઈ! આત્માનુભૂતિ (કરવી) એટલે બાર અંગ કોઈ અપૂર્વ નથી. અને આત્માનુભૂતિ થઈ એને શાસ્ત્ર અભ્યાસની અટક નથી, એ નિશ્ચયથી કહ્યું છે, અહીં વ્યવહારથી વાત છે. સમજાય છે?

મુમુક્ષુ :– બેનો મેળ કેવી રીતે ?

ઉત્તર :– મેળ કીધો ને અંદર. અંદર આરાધ્યું તત્ત્વ આવી ગયું. હવે એને વ્યવહાર તરીકે એને જ્ઞાનનું આરાધન (કરવું). જેને વિશેષ ઉપયોગ લગાવવો છે.

મુમુક્ષુ :– ...

ઉત્તર :– રહી શકે ભલે એનો પ્રશ્ન નથી પણ એને એમ કહ્યું કે, એને અટક નથી, એમ કહ્યું ને ન્યાં તો? ભણવાની (અટક) નથી કે ભણે જ તે. ધ્યાન કરે, જ્ઞાન કરે, છતાં

www.vitragvani.com

ભલે વિકલ્પ આવે તોપણ અટક નથી એમ. એને ભણવું જ જોઈએ એવી અટક નથી. એ નિશ્ચયથી વાત કરી છે.

મુમુક્ષુ :– સાચું કારણ એ નથી.

ઉત્તર :– નહિ, ખરું કારણ તો અનુભૂતિ થઈ એ જ વસ્તુ છે. શાસ્ત્રનું ભણતર એ બધો પછી વ્યવહાર છે. પણ એને આવે ખરો આવો. (અંદર) ઠરે નહિ (એટલે) આવે. એટલે બહુ ભણ્યો માટે એને આમ થાય એમ નથી, એમ કહે છે. એ તો અનુભૂતિ થઈ...

ઇ માટે જ ત્યાં કહ્યું છે. બાર અંગમાં અનુભૂતિને જ જ્ઞાન કહ્યું છે. આ બાર અંગનું શાસ્ત્રનું જ્ઞાન એ પણ કાંઈ અપૂર્વ નથી. એટલે અહીં વ્યવહાર કીધો, ભાઈ! એટલે અહીં જ્ઞાનમાં અનુભૂતિ હોવાથી જે દર્શન થયું પણ એણે આ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી જ્ઞાન કરવું. એ વ્યવહારથી કહ્યું છે. ચરણાનુયોગનો ગ્રંથ છે ને!

મુમુક્ષુ :– દ્રવ્યાનુયોગમાં કાંઈ જુદું કહે છે?

ઉત્તર :– હા, એને શાસ્ત્ર ભણવાની અટક નથી.

મુમુક્ષુ :– કેમ બેનો મેળ કરવો?

ઉત્તર :– બેય આવી ગયાને. ઠરી શકે એનો પ્રશ્ન નથી. પણ એ શાસ્ત્રમાં બહુ જ ઘુંચાયને એમાં એના જ વલણમાં રહે એવું કાંઈ એને નથી, દ્રવ્યાનુયોગ તત્ત્વદૃષ્ટિમાં એમ છે. વ્યવહારથી જ્યારે વાત કરે ત્યારે (એમ કહે), એને શાસ્ત્ર અભ્યાસ (કરવો). શાસ્ત્રાભ્યાસથી જ્ઞાન થતું નથી, ખરું જ્ઞાન તો સ્વને અવલંબે છે.

મુમુક્ષુ :– મુંઝવણ થાય છે.

ઉત્તર :– મુંઝવણ એવી કાંઈ નથી. એ..ઇ..! 'શશીભાઈ'! ભાઈ! વાત આવે ત્યારે તો બધી (વાત ચાલે). શાસ્ત્રાભ્યાસ જ્ઞાન તો પરાલંબી જ્ઞાન થયું, પરસત્તાવલંબી જ્ઞાન (છે), પરસત્તાવલંબી જ્ઞાન પરમાર્થે મોક્ષનું કારણ નથી. એ..ઇ..! એ વાત આવે ત્યારે.... આત્માના આનંદના જ્ઞાન સ્વરૂપના પ્રયોજનની એણે સિદ્ધિ કરવી.

મુમુક્ષુ :– એક સમય...

ઉત્તર :– એક સમય સમય નહિ, આશ્રય સદાય રહે છે. આશ્રય તેનો સદાય રહ્યા જ કરે. અને જ્ઞાન એ આત્માને અવલંબે જ થાય, પરને અવલંબે જ્ઞાન, નિશ્ચય જ્ઞાન ન થાય. વાત કરવી છે, વ્યવહાર આરાધવાનું કહેવું છે એ સ્વના લક્ષે (કરવું). એ આવે છે ને 'પ્રવચનસાર'માં નથી? બીજો અધિકાર, દર્શન પૂરું થયા પછી. સ્વને લક્ષે આ રીતે અભ્યાસ કરે, એમ એમાં આવ્યું છે. એ તો એમ જ આવે. સમજાણું કાંઈ?

શાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપર એનો વિકલ્પ આવે. કારણ કે, જ્યાં ઠરી શકતો નથી એટલે આવે. છતાં એ જ્ઞાન યથાર્થ થાય એ તો સ્વને અવલંબે થાય છે. પરના અવલંબનનું જ્ઞાન છે, એ પરસત્તાવલંબી જ્ઞાન એ યથાર્થ જ્ઞાન નથી, એ તો ઉપચારિક જ્ઞાન છે. સમજાણું

www.vitragvani.com

કાંઈ? 'અજર પ્યાલા પીવો મતવાલા' એવી આ બધી વાત છે.

કહે છે, એણે જિનાગમની પરંપરા આમ્નાયથી. ભગવાનનું શાસ્ત્ર જે ચાલ્યું આવે છે એના સંતો, મુનિઓ જે વાત કહેતા આવે છે એ યથાર્થ અનાદિ પ્રવાહથી, હોં! આડી-અવળી બીજી પ્રવાહ વચ્ચે તૂટી ગઈ એનું જ્ઞાન એને હોય જ નહિ, એમ કહે છે. આ જાતનો એને વિકલ્પ આવે છે. અનાદિના શાસ્ત્ર સર્વજ્ઞે કહેલા. જ્યાં સર્વજ્ઞની આમ્નાય તૂટીને કલ્પનાથી શાસ્ત્ર બનાવ્યા એને તો એક સમ્યગ્દર્શન પહેલા એની શ્રદ્ધા ન હોય. સમજાય છે? અને એ શ્રદ્ધાથી સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ. અહીં તો સમ્યગ્દર્શન થયા પછી આવું આરાધન કરવું એની વાત ચાલે છે. આજે આઠ વિનય ને બધું આવશે. કાળે ભણવું, વિનયે ભણવું બધું આવે ને? વ્યવહાર બધો આવે કે નહિ વિકલ્પની સાથે.

એકકોર કહે કે, જેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન (છે) તે આત્મજ્ઞાનનું કારણ નથી. એ..ઇ..! થઈ રહ્યું. ત્યારે વળી અહીં કહે છે કે, શાસ્ત્રજ્ઞાન કરવું. ઇ બન્ને આવે. એ જાતનો વિકલ્પ ઉઠ્યો (છે). માટે કહે છે કે, આને અવલંબે જેટલું જ્ઞાન પ્રગટે એ જ્ઞાન સાચું, એ મોક્ષનો માર્ગ છે, સંવર અને નિર્જરાનું એ કારણ છે. નિશ્ચય અને વ્યવહારની એવી વાત છે જરી. બન્ને હોય છે પણ લક્ષ બન્નેના ફેર હોય છે. નિશ્ચયનું લક્ષ સ્વનું છે, વ્યવહારનું લક્ષ પરનું છે. જ્યાં સુધી રાગ હોય છે (ત્યાં સુધી) વ્યવહાર એને જણાવે તો ખરાને. 'દેવચંદજી'! આ તો એવી વાત છે. આ વાદ-વિવાદે કાંઈ પાર પડે એવું નથી. અંદરના ઘરની વાત, એ ઘરથી ઉપડે તો એને ખબર પડે. બહારથી કાંઈ પત્તો ખાય એવું નથી.

કહે છે કે, એ પાછુ **'यत्नेन'** કહ્યું, એમ શબ્દ છે જોયું? **'यत्नेन'** એ આવે છે ને? પેલામાં પણ આવે છે, નહિ? 'ષટ્પાહુડ'માં નથી આવતું? પેલામાં આવે છે 'યોગીન્દ્રદેવ' દોહરામાં. વ્યવહારે જાણવું નથી આવતું? શ્લોક એક આવે છે, આવે છે ને એક શ્લોક? પુરુષાર્થથી એણે વ્યવહાર જાણવા, છ દ્રવ્યને જાણવું, એક શ્લોક આવે છે. બધું આવે, આવે બધું. એક શૈલી છે, એમાં ક્યાંય (ફેર નથી). દિગંબર સંતોની શૈલી તો ગજબ વાત! અનાદિ સનાતન સત્યને બરાબર છે તેમ પ્રસિદ્ધ કરી રાખ્યું છે. પૂર્વાપર વિરોધ રહિત સર્વજ્ઞના શાસનને અનુસારે જે થયું છે એમાં ક્યાંય ફેરફાર નથી. દિગંબર સંતોએ કેવળજ્ઞાનીના માર્ગને અંદર અનુભવીને થંભાવી રાખ્યો છે. એવી એની કથની પણ એવી આવી ગઈ છે.

કહે છે, આત્મ હિતકારી જીવોએ, વળી પાછુ શાસ્ત્રને નિત્ય સેવવું. ભાષા તો એમ જ આવે ને. સમજાણું? આમ્નાય એટલે જિનાગમની પરંપરા. યુક્તિ યોગે અને પ્રમાણ નયના અનુયોગ દ્વારા. પ્રમાણથી... આવશે, પોતે ખુલાસો કરશે. પરોક્ષ, પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી જાણવું અને નયથી (અર્થાત્) એક એક ધર્મને અવલંબનારો નય, એનાથી પણ જાણવું જોઈએ. 'ટોડરમલ્લ'માં તો એમ પણ આવે કે, બહુ શાસ્ત્રના વિશેષ અભ્યાસથી સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન નિર્મળ થશે. નથી આવતું? આવે છે? એટલે શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જ્ઞાન નિર્મળ થશે, પરાલંબીથી

www.vitragvani.com

નિર્મળ થશે?

મુમુક્ષુ :– ઇ સાચું લખ્યું છે કે ખોટું લખ્યું છે.

ઉત્તર :– એ વ્યવહારથી બરાબર છે. શાસ્ત્રભાષા પ્રમાણે લખ્યું છે, બીજું શું કરે?

મુમુક્ષુ :– એનો ધ્વનિ શું?

ઉત્તર :– એનો ધ્વનિ એ કે, એને જ્ઞાન દર્શન તો આત્માને આશ્રયે જ યથાર્થ પ્રગટે છે અને યથાર્થ જ્ઞાન તો આત્માને આશ્રયે જ પ્રગટે છે. એ જ્ઞાનમાં કોઈ વિરોધતા ન આવે એથી એને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને વિશેષ જ્ઞાન નિર્મળ કરવું, એમ કહે. એમ જ આવે ને ભાઈ! અર્થ શું આવે?

મુમુક્ષુ :– એનાથી નિર્મળ થાય નહિ...

ઉત્તર :– નિર્મળ તો સ્વને આશ્રયે થાય તો નિર્મળ થાય એમ કહેવાય.

મુમુક્ષુ :– એનાથી નિર્મળ થાય નહિ અને કહેવાય.

ઉત્તર :– થાય નહિ. એ જ વ્યવહારનયના કથન એવા બધા છે. એય...! 'પંડિતજી'! એવું છે, બાપુ! વ્યવહારે નિર્મળતા એ જાતની થાય, બાકી તો જ્ઞાનનો પર્યાય તો જ્યાં અંતર વસ્તુ છે એમાંથી આવે ત્યારે નિર્મળતા થાય ને વધે ને! બહારમાં ક્યાં હતું? પરલક્ષીથી ક્યાં ઉત્પન્ન થાય એવું છે એ? સમજાય છે કાંઈ? આવા મારગડા (છે), વીતરાગનો માર્ગ એવો છે. આહાહા..! ભવ ચાલ્યો જાય છે, સમયે-સમયે ગતિ ચાલી જાય છે, એને કામ કરવાનું કેટલું છે. નિઃસંદેહ થઈને, ભવછેદ કરીને દેહ છૂટે એ ચૈતન્યનું પ્રયોજન છે. આત્મા આરાધનથી નિઃસંદેહપૂર્વક, આત્માના ધ્યાનપૂર્વક દેહની સ્થિતિ છૂટે એ જ જેણે ભવના છેદનો ઉપાય કર્યો છે, એ 'પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય' છે. એ ઉપાય છે, ભાઈ! આહાહા..!

શું કહે છે? '**आम्नाययुक्तियोगैः**' આપણે હજી શબ્દાર્થ ચાલે છે. આમ્નાય એટલે જિનાગમની પરંપરા. 'આમ્નાય' શબ્દ પડ્યો છે કે નહિ? પાઠમાં આવે છે ને? સ્વાધ્યાયમાં પાંચ બોલમાં. વાંચના, પૃછના... એમાં આમ્નાય આવે છે, આમ્નાય આવે છે, એ બધું આવે. અને યુક્તિ એટલે કે પ્રમાણ નયનો અનુયોગ. નયના જ્ઞાન વિના એને બરાબર નિર્મળતા થાય નહિ. પ્રમાણ અને નય જ્ઞાન દ્વારા વિચારીને, જોયું? '**निरूप्य**'નો અર્થ '**વિચારીને...**' કર્યો. '**यत्नेन**' '**પ્રયત્નપૂર્વક...**' પાછું એમ.

'સમ્યગ્જ્ઞાનનું 'समुपास्यं' સારી રીતે સેવન કરવું યોગ્ય છે.' છે ને શ્લોક? 'યોગીન્દ્રદેવ'માં છે એક શ્લોક, નહિ? '**यत्नेन**' આ તો '**यत्नेन**'ની અપેક્ષા. છે અહીં? એ આવે, આવે. 'ષટ્પાહુડ' માં પણ આવે છે. જ્યાં ષટ્ દ્રવ્યનું કહ્યું ત્યાં યત્નેન કરવું, એમ આવે. વિકલ્પ છે એ જાતનો જાણવાનો. ઠરી શકતો નથી એટલે આવે. આમાં નથી ક્યાંય, નહિ ? 'પરમાત્મ પ્રકાશ' નથી. મેં પૂઠું જોયું પણ ઇ ક્યાં પૂઠું આ પાતળું છે, જુઓને પેલું જાડું હોય, બેમાં નજર પડી ને નજર પડતા ખ્યાલ આવ્યો કે, આ પરમાત્મ પ્રકાશ નથી. વિચાર તરત આવ્યો.

www.vitragvani.com

આહા..! દોહરા છે એ ક્યાં છે? ૩૫. જુઓ!

छह दव्वई जे जिण-कहिया णव पयत्थ जे तत्त।
विवहारेण य उत्तिया ते जाणियहि पयत्त।।३५।।

પ્રયત્નથી, છે ને?

पइ द्रव्याणि ये जिनकथिताः नव पदार्थ यानि तत्त्वानि।
व्यवहारेण च उक्तानि तानि जानीहिं प्रयतः (सन्)।।३५।।

લ્યો! સમજાણું? **'જિનવરદેવે કહેલાં જે છ દ્રવ્યો, નવ પદાર્થો અને સાત તત્ત્વો છે કે જે વ્યવહારથી કહેવામાં આવ્યા છે તેમને તું પ્રયત્નશીલ થઈને જાણ (તેમને તું નિર્ણયપૂર્વક જાણ). ૩૫.'**

'સારી રીતે સેવન કરવું...' **'समुपास्यनं'** છે. **'दर्शनसहभाविनोऽपि'** **'સમ્યગ્દર્શનની સાથે ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ...'** શું કહે છે? સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શની સાથે પ્રગટ હોવા છતાં પણ, **'बोधस्य'** **'સમ્યગ્જ્ઞાનનું'** **'पृथगाराधनं'** **'જુદું જ આરાધન કરવું...'** **'જુદું જ આરાધન કરવું કલ્યાણકારી છે.'** લ્યો! સમજાણું કાંઈ? નિશ્ચયથી અંદરનો આશ્રય થઈને પડ્યો છે એ નિશ્ચયથી કલ્યાણકારી છે અને આને વ્યવહારથી કલ્યાણકારી કહેવાય છે. એમાંથી એને લઈને પેલો અંતર તરફના વલણમાં ઉગ્રતા કરે છે ને! એ ઉગ્રતા કરે એ ખરેખર કલ્યાણનું કારણ છે. 'પરમાર્થ વચનિકા' માં આવ્યું નથી? પરસત્તાવલંબીને જ્ઞાની પરમાર્થે મુક્તિનો માર્ગ કહેતા નથી. આવે છે? ક્યાં છે ઇ? 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક'માં (હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેયરૂપ જ્ઞાતાની ચાલનો વિચાર, એમાં) છે ને?

'એકેક જીવદ્રવ્યમાં અન્યાન્યરૂપ ઔદયિકભાવ હોય, તે ઔદયિકાભાવાનુસાર જ્ઞાનની પણ અન્યઅન્યતા જાણવી. પરંતુ વિશેષ એટલું કે (એ સર્વ આત્મામાં) કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન એવું ન હોય કે પરસત્તાવલંબનશીલ બની મોક્ષમાર્ગ સાક્ષાત્ કહે! કેમકે અવસ્થા (દશાના) પ્રમાણમાં પરસત્તાવલંબક છે (પણ તે મોક્ષમાર્ગ કહેતો નથી) તે આત્મા પરસત્તાવલંબી જ્ઞાનને પરમાર્થતા કહેતો નથી. જે જ્ઞાન હોય તે સ્વસત્તાવલંબનશીલ હોય તેનું નામ જ્ઞાન, તે જ્ઞાનને સહકારભૂત નિમિત્તરૂપ નાનાપ્રકારના ઔદયિકભાવ હોય છે.' બરાબર છે. ભારે નાખ્યું છે. (લોકો એમ કહે છે), ગૃહસ્થનું વાક્ય છે, નહિ? એય...! 'બનારસીદાસ'નું (છે એ) ગૃહસ્થનું છે, એ નહિ. અત્યારના સાધુ એમ કહે છે. ખૂબ ચાલે છે. આચાર્યનું લાવો, આચાર્યનું વચન લાવો. સવારમાં કહેતા. એ લોકો કહે, નહિ. 'બનારસીદાસ' કહે ઇ નહિ, 'ટોડરમલ' કહે એ નહિ. જેણે મહાવ્રત ધારણ કર્યા છે એવા મુનિ ઇ કહે. કહો! સમજાણું?

'કારણ કે આ બન્નેમાં...' **'अनयोः'** **'સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનમાં...'** **'लक्षणभेदेन'** **'લક્ષણના ભેદથી ભિન્નતા સંભવે છે.'** સમ્યગ્દર્શનું લક્ષણ પ્રતીત છે, સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ જાણવું (છે). બેના લક્ષણ ભેદ છે ને? માટે કહે છે, લક્ષણના ભેદથી ભિન્નતા છે માટે

www.vitragvani.com

સમ્યગ્જ્ઞાનનું સમ્યગ્દર્શનથી જુદા પ્રકારે આરાધન કરવું. કહો! સમજાણું આમાં?

ટીકા :– '- આ રીતે જેમણે સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કર્યું છે...' એમ છે ને? **'इत्याश्रति'** એમ છે ને મૂળ શબ્દ? 'આ રીતે' એમ શબ્દ ખરો ને મૂળ પાઠમાં? **'इति'** એ રીતે, એમ, એ રીતે એટલે પૂર્વે જે સમ્યગ્દર્શનનો અધિકાર કહ્યો તે રીતે, એમ. **'જેમણે સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કર્યું છે...'** શુદ્ધ ભગવાન... આવ્યું ને? **'जीवाजीवादीनां तत्त्वार्थानां'** ૨૨મી ગાથા. **'आत्मरूपम्' '- આ રીતે જેમણે સમ્યક્ત્વ અંગીકાર (પ્રગટ) કર્યું છે એવા પોતાના આત્માનું હિત કરનાર ધર્માત્મા જીવોએ જે-તે ઉપાયે સમ્યગ્જ્ઞાન સેવવું યોગ્ય છે.'** સમજાણું? **'જે-તે ઉપાયે...'** એટલે આમ્નાય અને યુક્તિ આદિ છે ને? એ.

ભાવાર્થ :– 'સમ્યક્ત્વને અંગીકાર કર્યા પછી સમ્યગ્જ્ઞાનને અંગીકાર કરવું. किं कृत्य - કેવી રીતે સેવવું? 'आम्नाययुक्तियोगैः निरूप्य'...' એમ. **'આમ્નાય એટલે જિનાગમની પરંપરા...'** પરમેશ્વર વીતરાગદેવની જે પરંપરા શાસ્ત્રની ચાલી છે તે. **'અને યુક્તિ એટલે પ્રમાણ-નયના અનુયોગથી...'** જિનાગમ–વીતરાગના આગમો, પરમેશ્વર ત્રિલોકનાથના કહેલા આગમો, એની **'પરંપરા અને યુક્તિ એટલે પ્રમાણ-નયના અનુયોગથી સારી રીતે તે સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિચાર-નિર્ણય કરીને તેનું સેવન કરવું.'** એમ. તેનો વિચાર યથાર્થ મેળવીને નિર્ણય કરીને સેવન કરવું.

ભાવાર્થ :– 'જે પદાર્થનું સ્વરૂપ જિનાગમની પરંપરા સાથે મળતું આવે...' એમ. વીતરાગ પરમેશ્વરની પરંપરાએ કહેલા શાસ્ત્રો, એમાં જે વસ્તુનું સ્વરૂપ હોય, મોક્ષમાર્ગનું કે તત્ત્વોનું, **'જે મળતું આવે તેને પ્રમાણ-નય વડે પોતાના ઉપયોગમાં બરાબર ગોઠવી...'** કહો! **'યથાર્થ જાણે તેનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાનનું સેવવું...'** છે. લ્યો! પ્રમાણ એટલે આખા પદાર્થને જાણવાનું જ્ઞાન એને પ્રમાણ કહે છે અને વસ્તુના એક એક ધર્મને–સામાન્ય, વિશેષ એક એક ધર્મને અવલંબીને જાણે એને નય કહે છે. એકરૂપ જાણે અને અનેકને આખાને જાણે, એવા નય-પ્રમાણથી પદાર્થના સ્વરૂપને બરાબર ઉપયોગમાં બરાબર ગોઠવી, એમ પાછું. ઉપયોગમાં એને મેળવીને જાણે એનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાનનું સેવવું. **'તે પ્રમાણ-નયનું સ્વરૂપ થોડું લખીએ છીએ.'** લ્યો! આ યુક્તિ આવી ખરીને? યુક્તિ એટલે પ્રમાણ ને નય, એનો થોડો ખુલાસો કરે છે.

પ્રમાણ-નયનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ

'પ્રમાણ નામ સમ્યગ્જ્ઞાનનું છે.' પ્રમાણ, પ્ર વિશેષે માન, માપ વસ્તુ જેવી છે તેવું તે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાનને પ્રમાણ જ્ઞાન કહે છે અને એ સમ્યગ્જ્ઞાનનું નામ પ્રમાણ છે. પદાર્થ જેવો હોય, ધર્મ પર્યાય જેવી હોય, વિકાર પર્યાય જેવી હોય, ત્રિકાળ સ્વભાવ જેવો હોય, સંયોગી ચીજનું સ્વરૂપ જેવું હોય એવું પ્રમાણમાં–જ્ઞાનમાં બરાબર સમજે એને સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. **'તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના ભેદથી બે પ્રકારે છે. ત્યાં પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે. જે જ્ઞાન કેવળ આત્માને જ આધીન થઈ...'** એટલે કે એમાં નિમિત્તની અપેક્ષા નથી.

www.vitragvani.com

છે તો બધાય પાંચેય જ્ઞાન આત્માથી પ્રગટેલા. સમજાણું? પાંચ આવે છે ને? 'ચૈતન્ય અનુવિધાયી પરિણામ ઉપયોગઃ' પાંચ જ્ઞાનની પર્યાય ચૈતન્યને અનુસરીને જ પ્રગટ થનારી છે. પણ એક સ્વઆશ્રય થતાં પ્રગટ થાય છે, એક જેમાં નિમિત્તની અપેક્ષા છે એથી એને પરોક્ષ ને પ્રત્યક્ષ એવા બે ભેદ પાડ્યા છે.

ફરીને, ઝીણું છે, ભાઈ! આ તો. '**કેવળ આત્માને જ આધીન થઈ...**' એટલે આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મા (છે), એને આધીન એટલે પરની, નિમિત્તની, રાગની જેમાં અપેક્ષા નથી. એવું '**આત્માને આધીન થઈ જેટલો પોતાનો વિષય છે...**' જેટલું એ જ્ઞાન જાણવાને લાયકાતવાળું છે, '**તેને સ્પષ્ટ વિશદતાથી...**' એટલે ઘણી સ્પષ્ટતાથી, વિસ્તારથી સ્પષ્ટ જાણે. જેમ છે તેને વિશદતાથી એટલે એનું જેવું સ્વરૂપ છે એટલું સ્પષ્ટ જાણે '**તેને પરમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કહીએ.**' તેને પરમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે.

'**તેના પણ બે ભેદ છે.**' કોના? જે જ્ઞાન '**કેવળ આત્માને જ આધીન થઈ જેટલો પોતાનો વિષય છે તેને...**' વિસ્તારથી પૂરું '**સ્પષ્ટ જાણે તેને પરમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કહીએ. તેના પણ બે ભેદ છે. અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન તો એકદેશ પ્રત્યક્ષ છે,...**' અવધિજ્ઞાન છે એમાં કાંઈ મનની અપેક્ષા નથી, આત્માની જ અપેક્ષાથી પ્રગટ થાય છે, એમ કહે છે. ઇન્દ્રિયની અપેક્ષા નથી. સમજાણું? 'પંચાધ્યાયી'માં વળી એમ લીધું ચાર જ્ઞાનમાં મનની અપેક્ષા છે એટલે એને પરોક્ષ કહે છે, એમ લીધું છે. 'પંચાધ્યાયી'માં. એ તો જરી અપૂર્ણ છે ને! એની અપેક્ષા છે એટલે એમ લીધું.

અહીં કહે છે, સમ્યગ્જ્ઞાનીને અંદરમાં અવધિજ્ઞાન થાય, સમ્યગ્દર્શનના કાળમાં અવધિજ્ઞાન થાય, બીજાના ભવો જાણે, પોતાના ભવો જાણે, એવું જે અવધિજ્ઞાન એ આત્માને આશ્રયે થયેલું છે. એમાં કોઈ ઇન્દ્રિયનું નિમિત્ત નથી. તેથી તેને દેશ પ્રત્યક્ષ, એક અંશ પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. મનઃપર્યયજ્ઞાન એ પણ મુનિને હોય છે. બીજાના મનની અંદર વિચાર હોય, મનમાં રહેલા પદાર્થ હોય એને પણ જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પોતાના આત્માના આશ્રયે થઈને જાણે. થોડું જાણે છે, તેથી એકદેશ પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. પણ છે એનો વિષય એટલો સ્પષ્ટ જાણે છે, એમ. છે જેટલો એનો વિષય એટલો સ્પષ્ટ જાણે છે માટે તેને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે.

'**કેવળજ્ઞાન સર્વપ્રત્યક્ષ છે.**' કેવળજ્ઞાન દશા સર્વપ્રત્યક્ષ છે. '**વળી...**' કહો! કેવળજ્ઞાન તો સર્વપ્રત્યક્ષ છે. એક સમયમાં ત્રણકાળ, ત્રણલોક પોતાના આત્માના આશ્રયથી જાણે. જોયું? એમાં કોઈ લોકનું ને પરનું નિમિત્ત નથી, પરની અપેક્ષા નથી એમ કહે છે એમાં. કેવળ આત્માને આધીન થઈને કહ્યું હતું ને? ત્યારે એમાં લોક-અલોક છે માટે કેવળજ્ઞાન થયું છે એમ નથી. સમજાણું કાંઈ? એકલો ભગવાન આત્મા પોતાને આશ્રયે પૂર્ણ કેવળ દશા પ્રગટ કરી એને સર્વ પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર એને કહેવામાં આવે

www.vitragvani.com

છે, એને અરિહંત દેવ કહેવામાં આવે છે. સિદ્ધ તો શરીરરહિત થઈ ગયા. **'કેવળજ્ઞાન સર્વપ્રત્યક્ષ છે.'** જુઓ! એણે આ પ્રમાણ, આવા જ્ઞાન દ્વારા એણે બરાબર જ્ઞાનનો નિર્ણય કરવો જોઈએ અને જ્ઞાનનું સેવન કરવું જોઈએ. કહો! સમજાણું?

'વળી જે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા...' આ આંખ ને આ કાન દ્વારા. **'વર્ણાદિકને સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરે...'** આ કાળો છે, આ ટાઢો છે. કહો! **'અર્થાત્ જાણે તેને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહીએ.'** આમ જાણે ને પ્રત્યક્ષ? **'પરમાર્થથી આ જાણવું પરોક્ષ જ છે, કારણ કે સ્પષ્ટ જાણપણું નથી.'** કોઈ પણ ચિત્રને દેખે તો એમાં લીલો રંગ હોય પણ અંદરમાં જરી ઝાંખુ કે કાળુ હોય એ એને દેખાય નહિ.

'તેનું ઉદાહરણ :– જેમ આંખ વડે કોઈ વસ્તુને સફેદ જાણી,...' સફેદ, ધોળા લાગે, ધોળું લાગે છે, લ્યો! **'તેમાં મલિનતાનું પણ મિશ્રણ છે.'** સફેદાઈમાં થોડો ભાગ ક્યાંક મલિનતાનો હોય છતાં આમ સફેદ દેખાય એ અપેક્ષાએ એને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે પણ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે. પરમાર્થ પ્રત્યક્ષમાં તો બધું જેવું હોય એમ જાણવું જોઈએ એવું એમાં આવી શકતું નથી. સમજાણું?

'અમુક અંશ શ્વેત છે અને અમુક મલિન છે એમ આને સ્પષ્ટ પ્રતિભાસતું નથી...' ધોળા સફેદાઈમાં પણ કંઈક ઝાંખો લાલ મેલ હોય એ ન દેખે. સફેદ દેખે એ અપેક્ષાએ એને સાંવ્યવહારિક વ્યવહાર પ્રત્યક્ષ કહેવાય, પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ નથી. **'તેથી એને વ્યવહારમાત્ર પ્રત્યક્ષ છે પરંતુ આચાર્ય પરોક્ષ જ કહે છે.'** લ્યો! પણ ખરેખર તો એ પરોક્ષ જ છે. **'મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનથી જે જાણવું થાય તે બધું પરોક્ષ નામ પામે છે.'** આ એ અપેક્ષાની વાત છે, પરની અપેક્ષા. સમજાય છે? પોતાને જાણવા માટેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. **'મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનથી જે જાણવું થાય તે બધું પરોક્ષ નામ પામે છે.'** આ એ પરની અપેક્ષાએ વાત છે. સમજાય છે? પોતાને જાણવા માટેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનથી જે જાણવું થાય તે બધું પરોક્ષ નામ પામે છે. કારણ કે, એમાં ઇન્દ્રિયોનું નિમિત્ત છે એટલે. છે તો પોતાથી થયેલું પણ જેને નિમિત્તની સાપેક્ષતા છે માટે એને પરોક્ષ કહે છે. થયેલું પોતાથી છે પણ જેમાં પરની સાપેક્ષતા નથી અને એકલી આત્માની અપેક્ષા છે માટે એને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે.

મુમુક્ષુ :– સમ્યગ્દર્શન પહેલું...

ઉત્તર :– એમ કહે છે, આટલા બધા ભેદ જાણવાના? સમ્યગ્દર્શન પછી આ જ્ઞાનનું આરાધન સહેજે હોય છે. સ્વના અવલંબે નિર્મળતા થાય અને પરના અવલંબે આટલું એ જાતનો ઉઘાડ થાય છે અને એ જાતનો ખ્યાલ વિશેષ વધે છે ને! કહો! આમાં ક્યાં બહુ, આમાં આટલું બધું કેટલું ધારવું ને કેટલું? એમ કહે છે. સમ્યગ્દર્શનમાં તો પાધરું કે, ભાઈ! આત્મા આવો છે ને એને આશ્રયે (ધર્મ છે). એમાં જ મૂળ વસ્તુ છે, હવે આ તો એક

www.vitragvani.com

સાધારણ છે.

મહા અનંત ગુણનો પિંડ સાવધાનીપણે અંતરમાં પ્રતીત કરવી, મહાન પ્રયત્ન ને પુરુષાર્થ એ જ વસ્તુ છે. આ તો સાધારણ વાત છે. આ તો સાધારણને ઊંચી કહે છે ને પેલાને (નીચી) કહે (છે) માટે એનો ખુલાસો કર્યો. એમ કહે છે, આના કરતા તો સમ્યગ્દર્શન સહેલું. આ વસ્તુ નથી? એ પોતે આત્મા છે. એને અવલંબે જે થતી દશા એને પ્રત્યક્ષ કહે છે. જેમાં નિમિત્તની સાપેક્ષતા આવે એને પરોક્ષ કહે છે. છતાં પરને જાણવાની અપેક્ષાની વાત આમાં છે. આમાં મતિ-શ્રુતથી આત્મા સીધો જાણે એમાં કાંઈ પરની અપેક્ષા નથી, એને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે.

મુમુક્ષુ :– ..

ઉત્તર :– એ આમાં લેવાની કાંઈ જરૂર નથી, વ્યવહારની વાત ચાલે છે ને. સમજાણું કાંઈ? 'તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં' પણ મતિ-શ્રુતને પ્રત્યક્ષ લીધું નથી, પરોક્ષ જ લીધું છે. પ્રત્યક્ષ છે. પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અનુભવમાં પ્રત્યક્ષ છે. એ જ્ઞાન કંઈ પરની અપેક્ષા રાખીને આત્માનું જ્ઞાન કરતો નથી. પણ એવી વાત અપવાદની હોય છે. હવે એને ન માને ને આ એક જ આ લખ્યું માને. હવે લખ્યાનો પણ શું આશય છે એને સમજે નહિ. જેના વ્યવહાર જ્ઞાનના પણ ઠેકાણા નથી.

મુમુક્ષુ :– 'દ્રવ્યસંગ્રહ' માં પણ પરોક્ષ કીધું છે.

ઉત્તર :– એ તો બધે ઠેકાણે પરોક્ષ કહ્યું છે. ન્યાંય કહ્યું છે, મતિ-શ્રુતને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે. એ તો અનુભવ પ્રત્યક્ષ છે, છે ને પણ? અંદર પોતાનો જ્યાં અનુભવ થાય ત્યાં પરની અપેક્ષા રહી ક્યાં?

મુમુક્ષુ :– (પરની અપેક્ષા હોય) તો અનુભવ શેનો થાય?

ઉત્તર :– તો અનુભવ શેનો થાય? એને પોતાને અનુસરીને થવું. અનુ એટલે પોતાને અનુસરીને થવું, રાગનું નિમિત્ત કાંઈ છે નહિ. એ મારગડા, બાપા! અલૌકિક છે, ભાઈ! લોકો બહારના ઝઘડામાં પડ્યા. અંતરની વાતને સમજવાની દરકાર નથી. આહા..! અરે...! અને એ કોઈને માટે ક્યાં છે, આ તો પોતાને માટે છે ને. એને શરણભૂત શું ચીજ છે એમ જાણવું, અનુભવવું એ તો પોતાને માટે છે, કો'કને માટે ક્યાં છે? બધા એમ ને એમ પડ્યા રહેશે. બધા ખોટી વાતને હા પાડનારા પણ ત્યાં મદદ નહિ કરે. સાચી વાતને હા પાડનાર પણ ન્યાં શરણભૂત નહિ થાય. આહાહા..!

દેહની સ્થિતિ રજકણે રજકણ વેરી થઈને ઊભા રહેશે. વેરી એટલે તારા ધારવા પ્રમાણે નહિ થાય ત્યાં. બીજાને ત્યાં ક્યાં જોવા બેઠો માણસને? અનંતા રજકણો છે, ક્યાંકના ક્યાંક પરિણમશે, ક્યાંક ક્યાંક પરિણમશે, કોઈ કાંઈક પરિણમશે. એ રજકણોનું બધું... બાપા! એ તો સ્વતંત્ર એનો પર્યાય છે. હવે એ વખતે એને જુદો પાડીને જાણ્યો હશે એની જુદાઈ

www.vitragvani.com

ટકી શકશે. આહાહા..! આ પરમાણુ ફરે, આમ થાય, આમ થાય. એ અહીં ખટકે છે. એ કાંઈ નથી પણ એ અંદરથી ઊભું થાય છે. અહીં ખટકે છે કાંઈક, અહીં થાય છે. એ તો જડ, માટી છે, ભાઈ! એ માટીની દશા થાશે. બળદ જેવું શરીર હોય ત્યારે ત્રણ લાડવા ખાયને બેઠો હોય ને આમ સરખાયનું એને એમ કેમ લાગે કે, આ શરીર બદલશે ત્યારે મારું શું થાશે. વીસ, પચીસ વર્ષનો જુવાન, ત્રીસ વર્ષનો જુવાન હોય. આહાહા..! પુરણપોળી આમ ઘીમાં તળેલી, બોળેલી પાંચ-પાંચ, સાત-સાત ચડાવતો હોય, એમાં પતરવેલીયા ચડાવતો હોય ભેગો. હવે એમાં આ શરીર એક ફેરી બગડશે ને સડશે એ વિચાર પણ શેનો આવે એને? 'મલૂકચંદભાઈ'! આહાહા..!

દાખલો નહોતો? ૩૫ વર્ષનો જુવાન માણસ, હોં! બિચારો ચોખા લઈને જતો હતો. પેલો લાગ્યો, ખટારો. તુંબડી તૂટી ગઈ. અઢી શેર લોચો બહાર નીકળી ગયો. આપણે કોઈ દિ' જોયું નહિ. આ અંદરનો લોચો. જુવાન માણસ આમ, બંગાળી હતો. 'કલકત્તા' જતા ને? આમ પડેલો. એ પડેલું તાજુ હજી તો, મરી ગયો તરત. ગામના બે, ચાર છોકરા જોવા આવેલા, ગામના પોલીસ હજી નહોતા આવ્યા, મરી ગયો, થઈ રહ્યું. આહાહા..! કીધું, આને એ વિચાર આવ્યો હોય? કે, આ પરમાણુમાં, પિંડમાં એક આત્મા ભગવાન જુદો છે. છોડીને ચાલ્યો ગયો, પ્રભુ. અને લોહી... લોહી... લોહી... લોહી... આમ સડક ઉપર હતો, સડક ઉપર અથડાણો.

કાલે પણ ક્યાંક થયું, ભાઈ! ૧૮ વર્ષનો છોકરો. અથડાણો. ૧૮ વર્ષનો ક્યાંક લગ્નમાં જતો હશે. 'જીથરી' પાસે. અહીં લાવ્યા હતા, ડૉક્ટર પાસે. મગજ પેલું થઈ ગયું હતું. કોણ છે વાયડીનો? કોણ છે? આ શું કરે છે? એમ કરીને બકબક (કરતો હતો). બહુ ફેરફાર થઈ ગયો. અહીં જવું છે, મારે અહીં જવું છે, રોકો નહિ, મને અટકાવો નહિ. એમ સનેપાત થઈ ગયો. ભાઈએ કહ્યું ને? એને ખબર હોય કે આ ૧૮ વર્ષનું આ શરીર એ જડ, માટીનું છે. એની દશા પલટવા ટાણે આમ ફૂ... થઈને (જશે). લગનમાં જાવું હતું એટલે લુગડા-બુગડા સારા પહેરેલા, ધોળા, ઉજળા અને સાયકલમાં (જતો હતો) અને અથડાણી સાયકલ.

પેલો તો મરી જ ગયો. આ આમ થઈ ગયો. મેં કીધું, પેલું ધોળું દેખ્યું એટલે થયું આ શું? (તો કહ્યું), અંદરથી માંસ નીકળી ગયું. આમ લોચો બે હાથ છેટે પડ્યો હતો. અઢી શેરનો લોચો. ઓહો..હો..! તુંબડીનો અંદર અને લોહી, લોહી. પોતે તો મરી ગયેલો. છોકરાને કહ્યું કે, શું કહે છે? ખટારો. આપણે ટ્રકની બીજી ભાષા કહે છે. પેલો તો ભાગી ગયો. ચારે કોર પોલીસ. મડદું પડ્યું હતું. શરીરની આ દશા. શરીરની અવસ્થા થવાની હોય એને કોઈ ઇન્દ્ર રોકવા સમર્થ નથી. વીસ વીસ વર્ષના જુવાન ફાટી જાય, આમ તુંબડા. આહા..! એ તો દેહ છે, ભાઈ! આ ક્યાં આત્મા હતો. એના રજકણે રજકણ અંદર પલટવા માંડશે તે દિ' કોની સામું તું જોઈશ? ભગવાન આત્મા આનંદરસનો ભરેલો આત્મા છે,

www.vitragvani.com

ભાઈ! એની સામું જોયા વિના તારું સમાધાન રહેશે નહિ. એનું જ્ઞાન કર, એમ કહે છે. કહો! સમજાણું? લ્યો!

પરોક્ષ પ્રમાણ

'જે જ્ઞાન પોતાના વિષયને...' એટલે જેટલું ઉઘડેલું છે એને પણ **'સ્પષ્ટ ન જાણે તેને પરોક્ષ પ્રમાણ કહીએ. તેના પાંચ ભેદ છે. ૧. સ્મૃતિ, ૨. પ્રત્યભિજ્ઞાન, ૩. તર્ક, ૪. અનુમાન, ૫. આગમ. આ પાંચ ભેદ જાણવા.'**

'૧. સ્મૃતિ - પૂર્વે જે પદાર્થને જાણ્યો હતો તેને યાદ કરીને કાળાંતરમાં જે જાણીએ તેને સ્મૃતિ કહીએ છીએ.' પૂર્વે જાણ્યો હોય એ અત્યારે યાદ આવી જાય. આમ હતું, આમ હતું. સ્મૃતિ થાય છે ને? આ પાંચ વર્ષની, દસ વર્ષની, વીસ વર્ષની, પૂર્વ ભવની સ્મૃતિ થાય છે. પૂર્વ ભવની સ્મૃતિ થાય છે. આ પેલા ભવમાં હતું, આ પેલા ભવમાં પણ હું હતો. જેવું આ ભવનું યાદ આવે એવું પેલા ભવનું યાદ આવે એ સ્મૃતિ છે. શું? જે પૂર્વે પદાર્થ જાણ્યો હતો ઇ, હોં! ન જાણ્યા હોય તે નહિ. **'તેને યાદ કરીને કાળાંતર...'** એટલે કાળ વિત્યા પછી કાળને આંતરે **'જે જાણીએ તેને સ્મૃતિ...'** કહેવાય છે. એ જ્ઞાનને પણ પરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે. પરોક્ષની વ્યાખ્યા ચાલે છે ને આ?

'૨. પ્રત્યભિજ્ઞાન - જેમ પહેલા કોઈ પુરુષને જોયો હતો પછી તેને યાદ કર્યો કે આ તે જ પુરુષ છે...' તે દિ' જોયો હતો પેલાને, 'કાશી'માં જોયો હતો એ આ માણસ લાગે છે. જેને મેં પહેલા જોયો હતો. **'જે પહેલાની વાત યાદ કરીને પ્રત્યક્ષ પદાર્થનો (સામે) નિશ્ચય કરવામાં આવે તેને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહીએ છીએ. જેમ પહેલા એમ સાંભળ્યું હતું કે રોઝ નામનું જાનવર (પશુ)...'** રોઝ થાય છે ને જંગલમાં? રોઝ, **'ગાય જેવું હોય છે.'** એવું સાંભળ્યું હોય. જંગલમાં ગાય જેવું રોઝ હોય છે.

'ત્યાં કદાચ વનમાં રોઝને જોયું...' ત્યારે રોઝ કોઈ દિ' જોયેલ નહિ પણ લોકોએ કહેલું કે, ભાઈ! રોઝ ગાય જેવું હોય. **'એ વાત યાદ કરી કે ગાય જેવું રોઝ હોય છે એમ સાંભળ્યું હતું તે રોઝ જાનવર આ જ છે.'** એનું નામ પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. પૂર્વે જાણેલાનું વર્તમાન પ્રત્યક્ષ થઈને તેની સાથે સંધિ કરવી, જોડાણ કરવું એનું નામ પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ પરોક્ષ છે આ એક પણ જ્ઞાનના પરોક્ષમાં ભેદો આવા હોય છે, એમ કહે છે.

'૩. તર્ક - વ્યાપ્તિના જ્ઞાનને તર્ક કહીએ છીએ. 'આના વિના તે નહિ' એને વ્યાપ્તિ કહીએ. જેમ અગ્નિ વિના ધુમાડો ન હોય,...' અગ્નિ વિના ધુમાડો ન હોય. **'આત્મા વિના ચેતના ન હોય.'** લ્યો! આત્મા ન હોય, આત્મા વિના ચેતના હોય? આત્મા નથી ને આ ચેતના છે. આત્મા વિના ચેતના. આ વ્યાપ્તિ એટલે સંધિ થઈને એની? અગ્નિ વિના ધુમાડો ન હોય, ધુમાડા વિના અગ્નિ હોય. અગ્નિ વિના ધુમાડો ન હોય એનું નામ વ્યાપ્તિ. પેલા

www.vitragvani.com

ધુમાડાને અગ્નિ સાથે. અગ્નિ વિના ધુમાડો ન હોય, ધુમાડો છે તો અગ્નિ છે, ધુમાડો છે તો અગ્નિ છે. એમ આત્મા વિના જ્ઞાન ન હોય, જ્ઞાન છે ત્યાં આત્મા છે. આ જાણે છે, આ જાણે છે તે આત્મા છે. એ આત્મા વિના જ્ઞાન હોય નહિ. **'જેમ અગ્નિ વિના ધુમાડો ન હોય, આત્મા વિના ચેતના ન હોય. આ વ્યાપ્તિના જ્ઞાનને તર્ક કહીએ.'**

'૪. અનુમાન - લક્ષણવડે પદાર્થનો નિશ્ચય કરીએ તેને અનુમાન કહીએ છીએ. જેમ કોઈ પર્વતમાંથી ધુમાડો નીકળતો દેખી નિશ્ચય કરવો કે અહીં અગ્નિ છે.' ધુમાડો દેખીને કહેવું કે અગ્નિ છે. એ અનુમાન કર્યું. ધુમાડો છે માટે અગ્નિ છે એમ અનુમાન કર્યું. એમ જ્ઞાન છે તે આત્મા છે, એમ.

'૫. આગમ - આ તેના વચનના નિમિત્તે...' પરમેશ્વર સર્વજ્ઞ કે સંતો આપ્ત, હિતને માટે કબુલવા યોગ્ય, એવા આપ્તના વચનના નિમિત્તે, વચન તો નિમિત્ત છે. **'પદાર્થને જાણવો...'** થાય. લ્યો! અંદરમાં લોકનું જ્ઞાન થાય એ ક્યાં લોક પ્રત્યક્ષ એણે જોયું છે? પણ વીતરાગના વચનને નિમિત્તે તેને જ્ઞાન અંદર થાય **'તેને આગમ કહીએ છીએ. જેમ શાસ્ત્ર વડે લોકનું સ્વરૂપ જાણીએ.'** લ્યો! લોક આવો છે, ચૌદ બ્રહ્માંડ છે, ત્રણસો તેંતાલીસ રાજુ આમ છે, વચ્ચે આટલું હોય, બ્રહ્મલોકમાં પાંચ રાજુ હોય, વચમાં એક રાજુ હોય, સાતમી નરકે સાત રાજુ હોય. એ બધું આગમથી જોયું. એથી એ જ્ઞાનને આગમજ્ઞાન (કહે છે). જ્ઞાન, હોં! જ્ઞાન. એ જ્ઞાનની પર્યાયને આગમ જ્ઞાન, એને પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. પાના શાસ્ત્રની અહીં વાત નથી. એની પર્યાયમાં જ્ઞાનમાં આ લોક આવો છે, અલોક આવો છે એ ખ્યાલ આવે, આગમના વચનના નિમિત્તે, એનું નામ આગમ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. કહો! એ પ્રમાણની વ્યાખ્યા થઈ.

હવે નયની એનાથી વધારે પેલી આવશે. એ આખું જે જ્ઞાન છે, આખા દ્રવ્યનું કે પદાર્થનું પૂરું, એમાંથી એક અંશને, ધર્મને જાણનાર જ્ઞાન એ જ્ઞાન એક પદાર્થને, એક ભાવને જાણે, એક ગુણને જાણે, એક પર્યાયને (જાણે). એવા નયને એને પ્રમાણ જ્ઞાનનો અંશ એને નય કહેવામાં આવે છે. ભાઈ! એણે જાણવું જોશે. નહિતર આ વિરોધ તત્ત્વો જગતના કહેનારા ઘણા છે એનાથી જુદું પડવા આવું જ્ઞાન એણે સેવવું જોઈએ. સમજાણું કાંઈ?

નય

'શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણનો જે અંશ તેને નય કહીએ.' જે વસ્તુને, આખા પદાર્થને જાણવાનું જે જ્ઞાન એવા જ્ઞાનનો એક ભાગ, અંશ તેને નય કહેવામાં આવે છે. **'પ્રમાણ વડે જે પદાર્થ જાણ્યો હતો તેના એક ધર્મને મુખ્ય કરીને...'** મુખ્ય કરીને. બીજા છે, પણ સાથે જાણવામાં ન આવે. **'અનુભવ કરાવે...'** અનુભવ એટલે જ્ઞાન. એક પદાર્થને, જેમ આત્મા પર્યાય છે ને પર્યાયને જણાવે તે એક નય કહેવાય. સામાન્યને જણાવે ત્રિકાળને તે એક નય કહેવાય. એક ધર્મને મુખ્ય કરીને જ્ઞાન કરાવે તેને નય કહીએ. **'તેના બે ભેદ છે.'** લોકોને વાસ્તવિક

www.vitragvani.com

જ્ઞાનના ભાવ ને એના પ્રકાર ઓછા થઈ ગયા ને એટલે આ બધી ગડબડ ઉઠી.

વાસ્તવિક શું તત્ત્વ છે, દર્શન શું, જ્ઞાન શું, શું કહેવું જોઈએ એ વિના બધું આ બહારનું આચરણ ને ક્રિયાકાંડ બહારના ત્યાગ થયો ને આ થયા ને ઓહો..હો..! નગ્ન થયા, લુગડા છોડી દીધા ને સાધુ થઈ ગયા, લ્યો! આ વાત રહી ગઈ. એકડા વિનાના મીંડા. ભગવાન પરમેશ્વર વીતરાગદેવ જ્ઞાનમાં કોને આત્મા કહે છે, કોને દર્શન કહે છે, કોને જ્ઞાન કહે છે એના ભાન વિના ચારિત્ર-ફારિત્ર હોતા નથી. જ્ઞાનની ખબર ન મળે (એટલે) જે કીધું એ સાચું છે. જય ભગવાન, ભગવાને કીધું છે ને? વ્યવહાર ત્યાગ, વ્યવહાર કીધો છે કે નહિ? એમ. વ્યવહાર છે કે નહિ? સવારમાં કહેતા હતા ને વ્યવહાર મંથન. આ વ્યવહાર કરીને મંથન કર્યું, મંથન કરતાં કરતાં નિશ્ચય એમાંથી નીકળે. અને નિશ્ચય છે એ અમારે લક્ષમાં છે. પોતાને છેતરે છે, હોં! એમાં કાંઈ કોઈને કાંઈ છે નહિ. પોતાને છેતરે છે. એને જે હિતનો માર્ગ જે રીતે છે એ રીતે ન કલ્પતા બીજી રીતે કલ્પે એ તો પોતાને નુકસાન છે. જે રીતે છે એ રીતે ન જાણતા, ન માનતા બીજી રીતે જાણે એ તો પોતાને નુકસાનનું કારણ છે. બીજા તો કદાચ બહાર દેખીને આદર પણ કરે પણ એમાં એથી કરીને એને આત્માને શું લાભ થયો?

મુમુક્ષુ :– સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા માટે કપડા ઉતારે તો?

ઉત્તર :– કપડા ઉતારવાથી સમ્યગ્દર્શન ન થાય, મિથ્યાદર્શન થાય. કપડા હતા કે દિ'? વિકલ્પ ટાળવો છે એ (છે). વિકલ્પ પણ ટાળવો નથી. વસ્તુના અંતરમાં એકાકાર થવું એમાં વિકલ્પ મિથ્યાત્વનો ટળી જાય છે એવી વાત છે. એ નયના પ્રકાર કહેશે.

(શ્રોતા :– પ્રમાણ વચન ગુરુદેવ!)